

بیداری ایرانیان

یا

تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران

با ۴۲ نگراور

ناظم الاسلام کرمانی

جلد اول

شامل مقدمہ و جلد اول و دوم و سوم تا رمضان ۱۳۲۴ھ

چاپ دوم

بسرماہ کتابفروشی ابن سینا طبع و نشر شد

حق طبع محفوظ

چاپخانہ مجلس

فهرست مندرجات

صفحه	موضوع	صفحه	موضوع
۲۶	تلگراف میرزای شیرازی بمیرزای - آشتیانی	۱	شرح حال مؤلف بقلم آقای سید محمد هاشمی نماینده سابق مجلس
۲۷	تلگراف تشکر آیه الله میرزای شیرازی بناصرالدین شاه و جواب ناصرالدین شاه	۴	علت نگارش تاریخ بقلم مؤلف مقدمه
۲۸	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی بمیرزای آشتیانی - تلگراف امین السلطان بحکام ولایات ایران	۱۱	فصل اول واقعہ رزی
۲۹	تلگراف و کیل الدولہ کرمانشاهی بمیرزای آشتیانی تلگراف میرزای آشتیانی به آیه الله میرزای شیرازی - تلگراف آقا سید علی اکبر تفرشی	۱۲	صورت حکم بعزمت دخانیات
۳۰	تلگراف آقا شیخ فضل الله - تلگراف آقا سید محمد رضا طباطبائی به آیه الله میرزای آشتیانی	۱۴	دستخط ناصرالدین شاه بمیرزای آشتیانی
۳۱	تلگراف امام جمعه تهران و مکتوب امام جمعه بآیه الله میرزای شیرازی	۱۵	جواب دستخط از طرف میرزای آشتیانی بناصرالدین شاه
۳۲	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی به میرزای آشتیانی	۱۸	دستخط ناصرالدین شاه در جواب میرزای آشتیانی
۳۳	تلگراف آیه الله میرزای شیرازی به امام جمعه تهران	۱۹	جواب میرزای آشتیانی - مکتوب میرزای آشتیانی بناصرالدین شاه
۳۴	تلگرافات آیه الله میرزای شیرازی بتبریز - اصفهان - شیراز - کرمانشاه - تلگرافات حاج آقا حسین نوری به یزد - سبزوار - تهران	۲۰	استفتاء از آیه الله میرزای آشتیانی - سؤال از حجة الاسلام و جواب - جواب از سؤال اول - دستخط ناصرالدین شاه - ایضاً
۳۵	مقاله ملی	۲۰	دستخط ناصرالدین شاه
۳۶	اعلان جهادیه	۲۲	اعلان رئیس دخانیات در باب فسخ امتیاز - مکتوب امین السلطان بمیرزای آشتیانی و جواب مکتوب مزبور
۳۸	صورت امتیازنامه تنباکو و توتون مشتمل بر ۱۵ فصل	۲۲	صورت مکتوب امین السلطان بمیرزای آشتیانی
		۲۳	تلگراف اول و ثانی میرزای شیرازی به ناصرالدین شاه
		۲۴	تلگراف علماء تهران بمیرزای شیرازی
		۲۵	جواب تلگراف میرزای شیرازی - تلگراف میرزای آشتیانی به میرزای شیرازی

صفاحه	موضوع
	فصل
۱۱۳	حالات میرزا سعیدخان وزیر امور خارجه
	فصل
۱۱۴	حالات آقا شیخ علی مؤلف قانون ناصری
	فصل
۱۱۷	حالات میرزا ملکم خان
۱۲۱	حالات حاج میرزا علیخان امین الدوله
	فصل
۱۲۷	یادداشت جلد اول
	فصل
۱۴۰	مقاله مفید در خاتمه کتاب
جلد اول	
۱۵۸	تاریخ بیداری ایرانیان
۱۵۸	شرح زندگی امیر اعظم
۱۶۲	تشکیل انجمن مخفی
۱۶۶	خطاب بوزیر داخله
۱۶۸	مکتوب انجمن استرآباد بایالت جلیله
۱۷۰	تلگراف امیر اعظم بوزارت داخله
۱۷۲	جواب تلگراف داخله به امیر اعظم
۱۷۵	خطاب بوزیر خارجه
۱۷۷	حالات مستشار الدوله
۱۸۴	خدمت اجزاء و اعضاء انجمن مخفی
۱۸۶	مکتوب مستشار الدوله به مظفرالدین شاه
	فصل
۱۹۳	حالات محمد علی میرزا
۲۰۵	حالات مدیر روزنامه مجلس
۲۱۲	حالات ناظم الاطباء کرمانی
۲۱۹	تحصن تجار بزایه مقدسه
	خلاصه موعظه ذوالریاستین - بعض رموز
۲۲۰	کتاب

صفاحه	موضوع
۴۲	مجلس ضیافت
۴۵	عریضه امین السلطان به آیه الله شیرازی
	فصل دوم
۴۷	حالات آقا میرزا سید محمد طباطبائی
	فصل سوم
۵۰	حالات میرزا تقی خان امیر نظام اتابک اول
	فصل چهارم
۵۳	حالات سید جمال الدین اسدآبادی
۶۴	مکتوب سید جمال الدین به آقای طباطبائی
۶۵	مکتوب سید جمال الدین بن ناصر الدین شاه
	مکتوب سید جمال الدین یکی از دوستان
۶۷	خود
	مکتوب سید جمال الدین به آیه الله میرزای
۶۸	شیرازی
۷۲	مکتوب سید جمال الدین بعلماء ایران
۷۴	احوالات میرزا رضا کرمانی
۷۷	صورت استنطاق میرزا رضا کرمانی
	سواد نگارش میرزا ابوترابخان نظم الدوله
۹۱	وصورت تقریرات میرزا رضا کرمانی
	فصل
۹۸	حالات ناصر الدین شاه
	فصل
۱۰۱	حالات مظفرالدین شاه
۱۰۵	حالات میرزا حسینخان سپهسالار
۱۰۸	دربار همایون
۱۰۹	سواد لایحه مبارکه
	سواد دستخط مبارک تشکیل دربار اعظم و
۱۱۰	اسامی نه وزارتخانه دربار مجلس وزراء
	شرایط مشورت وزراء و ترتیب
۱۱۱	وزارتخانه ه

موضوع

صفحه

۲۲۴	لایحه انجمن مخفی
۲۲۷	حالات آقا میرزا محمود اصفهانی
۲۳۷	شروع بانقلاب واقعه کرمان
	حالات سلطان‌المحققین شیخ محمد واعظ اصفهانی
۲۴۰	
۲۶۰	عمارت بانک یا مدرسه چال
	سواد دستخط آیه‌الله خراسانی و سواد دستخط آیه‌الله خراسانی و مازندرانی
۲۶۴	
۲۶۶	ایضاً سواد دستخط آیه‌الله خراسانی
۲۶۷	سواد لایحه هیئت علمیه نجف اشرف

جلد دوم

۲۷۳	واقعه مسجد شاه یا هجرت صفری
۲۹۶	مستدعیات اولیه مهاجرین
۳۰۲	عریضه مهاجرین بشاه
	عریضه اتابک بشاه - صورت مقاصد آقایان
۳۰۳	
	دستخط شاه در جواب عین‌الدوله و بعلماء اعلام و به اتابک اعظم
۳۰۴	
۳۰۶	مراجعت آقایان بدارالخلافه طهران
۳۱۱	تبعید آقا سید جمال واعظ ببلده قم
۳۱۴	رایورت مخفی
۳۱۵	مذاکره مخفی
۳۱۶	مکتوب احیاء‌الملک
۳۱۹	صورت شبنامه
۳۲۳	خطابه مردم بآقایان علماء
۳۲۶	مکتوب آقای طباطبائی به عین‌الدوله
۳۲۷	توضیح یا حاشیه
۳۳۰	سبب هیجان اهالی فارس
۳۳۲	تلگراف علماء شیراز بولیمهد
۳۳۳	واقعه مشهد رضوی
۳۳۶	خطابه دوم بعلماء
۳۳۸	عریضه آقای طباطبائی بمظفرالدین شاه

موضوع

صفحه

۳۴۶	زندان
۳۴۹	تکفیر آقای بهبهانی بمظفرالدین شاه را
۳۵۱	ارمن
۳۵۳	دولت ارشا کونین
۳۵۴	دولت رویینین
۳۶۰	سبب گرفتاری مجدالاسلام
۳۶۱	سبب گرفتاری میرزا آقا اصفهانی
۳۶۲	سبب گرفتاری مدیر رشديه
۳۶۵	مکتوب مجدالاسلام بعنوان آقای طباطبائی
	مکتوب میرزا آقا اصفهانی بآقای طباطبائی
۳۶۶	
	مکتوب مجدالاسلام بنگارنده تاریخ بیداری
۳۶۷	
	موقفه آقای طباطبائی در چهاردهم جمادی الاولی ۱۳۲۴
۳۷۴	
۳۸۱	شورای سرری عین‌الدوله
۳۸۲	صورت لایحه ناصر‌الملک بآقای طباطبائی
	تلگراف آقای طباطبائی به اعلیحضرت پادشاه ژاپون
۳۹۲	
۳۹۴	حالات آقا سید مهدی طباطبائی
۳۹۵	حالات آقا شیخ یحیی مدیر روزنامه مجلس

جلد سوم

۴۰۴	مقتول شدن سید عبدالمجید
	عریضه عضدالسلطان بمظفرالدین شاه - صورت دستخط مظفرالدین شاه
۴۱۳	
۴۱۶	حالات آقا شیخ محمد رضا مجتهد قمی
۴۱۸	حالات علاء‌الملک وزیر علوم
۴۲۹	واقعه تحصن در سفارتخانه انگلیس
۴۳۳	عریضه ملت بمظفرالدین شاه
۴۳۶	قانون عدلیه مشتمل بر دو فصل
	سواد دستخط مظفرالدین شاه - حالات مشروطه
۴۴۳	

صفحه	موضوع	صفحه	موضوع
	دستخط مظفرالدین شاه که در سفارتخانه	۴۴۹	شبنامه
۴۸۱	قرائت شد	۴۵۲	تلگراف ادوارد هفتم پادشاه انگلستان
۴۸۴	صورت سواد دستخطی که بامضا نرسانیدند	۴۵۳	عریضه تلگرافی حجج اسلام بمظفرالدین شاه
۴۸۶	صورت شبنامه مجلس ملیه اسلامی		دستخط تلگرافی مظفرالدین شاه
۴۸۹	حکم صدراعظم	۴۵۵	در جواب علمای تبریز
۴۹۰	صورت لایحه مشیرالدوله صدراعظم		تلگراف ولیعهد از تبریز - جواب
	صورت لایحه ملت که سلطان المنکلمین	۴۵۶	مظفرالدین شاه
۴۹۱	قرائت نمود	۴۵۹	تلگراف مهاجرین بمتحصنین سفارت
۴۹۳	تلگراف از باجگیران قفقازیه - جواب	۴۶۰	تلگراف آقا شیخ محمود بقم
	تلگراف از عشق آباد - جواب تلگراف		تلگراف نظام الدوله و تلگراف
۴۹۴	عشق آباد	۴۶۱	شعاع السلطنه بقم
۴۹۵	انجمن مخفی ثانوی	۴۶۲	تلگراف مشیرالدوله بقم
۵۰۰	صورت عهدنامه یریکاد	۴۶۳	دستخط تلگرافی مظفرالدین شاه بقم
۵۰۱	تلگراف از مشهد - از کرمان		عریضه تلگرافی آقایان مهاجرین
	ایضاً از کرمان - از همدان - از کلات	۴۶۴	بمظفرالدین شاه
۵۰۲	از همدان		تلگراف مظفرالدین شاه بقم - تلگراف
۵۰۳	از کلات - از شیراز	۴۶۶	از اصفهان بقم - از تبریز بقم
	صورت اسامی اشخاصیکه پول جهت		ایضاً از تبریز بقم - جواب مهاجرین
۵۰۵	خرج در سفارتخانه پرداختند عنوان پاکت		به تبریز - تلگراف از عتبات - تلگراف
۵۰۶	شبنامه	۴۶۷	از اصفهان
۵۱۱	مکتوب فدائیان قفقاز		ایضاً تلگراف از تبریز - تلگراف
۵۱۲	دستخط مظفرالدین شاه در جواب لایحه علماء	۴۶۸	مظفرالدین شاه به عضدالملک
۵۱۳	صورت دستخط شاه	۴۶۹	دستخط مظفرالدین شاه بصدر اعظم دستخط
	نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی	۴۷۰	تلگراف مشیرالدوله بآقایان مهاجرین
۵۱۴	مشمول بردو فصل وسی و دو ماده	۴۷۱	سواد دستخط مظفرالدین شاه
۵۱۹	انتباه نامه فرقه اجتماعيون عاميون ايران		تلگراف از تهران بقم - ایضاً از تهران
۵۲۲	شبنامه	۴۷۳	بقم - از اصفهان بقم - ایضاً از اصفهان بقم
۵۲۳	متن نطق مظفرالدین شاه		تلگراف از کلات بقم - ایضاً از کلات بقم
۵۲۵	تلگراف از بوسهر	۴۷۴	از بروجرد - از شیراز بقم
۵۲۶	تلگراف از رشت	۴۷۶	دستخط مظفرالدین شاه - سواد مکتوب
	ایضاً تلگراف از رشت - منع گمرک	۴۷۷	نقل از مکتوب یکی از تجار تبریز
۵۲۷	یا تجدید گمرک	۴۷۸	دستخط ولیعهد
		۴۸۰	تلگراف از مراغه بمهاجرین

<u>صفحه</u>	<u>موضوع</u>	<u>صفحه</u>	<u>موضوع</u>
	صورت اعلان حکومت طهران - اسامی	۵۲۸	دستخط شاه
۵۳۹	نظار و اعضاء مجلس نظارت	۵۲۹	ورقه انتخاب که صاحب ورقه حق رای دارد
۵۴۱	اسامی مبعوثین ملت از کلیه طبقات	۵۳۰	واقعه تبریز
	خطایه مظفرالدین شاه در روز افتتاح	۵۳۳	تلگراف از تبریز
۵۵۳	مجلس	۵۳۴	تلگراف از کرمان - ایضا تلگراف از کرمان
	از تبریز بطهران - (تلگراف ولیعهد)		بقیه واقعه تبریز - دستخط مظفرالدین شاه
۵۵۵	تلگراف از تهران به تبریز	۵۳۵	سواد حکم ولیعهد
	چرا سلام و تشکیل مجلس در هیجدهم		از سفارت انگلیس بقونسلگری تبریز -
۵۵۷	شعبان برپا شد	۵۳۶	دستخط ولیعهد بزوال قونسل انگلیس
۵۵۹	اسامی روزنامهها ومدارس		متن نطق مظفرالدین شاه در حضور
		۵۳۷	شاهزادگان قاجاریه

فہرست تصاویر

۲۹۷	حاج میرزا یحیی دولت آبادی	۵	حاج محمد کریم خان
۲۹۹	امیر اعظم	۶	میرزا آقاخان کرمانی
۳۰۷	امیر بہادر	۸	شیخ احمد روحی
۳۰۹	علاء الدولہ	۲۳	حاج میرزا حسن اشتیانی
۳۳۱	شعاع السلطنہ	۳۳	میر سید زین العابدین امام جمعہ
۳۸۷	مظفر الدین شاہ عین الدولہ سپہ سالار	۴۵	امین السلطان
۳۸۹	صدر العلماء سید محمد امام	۴۷	ناصر الدین شاہ
۴۱۱	حاجی آقا محسن عراقی	۷۵	اولین رجال با سیاست
۴۱۷	اعضاء انجمن ملی	۷۹	میرزا رضای کرمانی
۴۱۹	آقا سید علی آقا یزدی	۹۳	کامران میرزا
۴۲۳	سالار الدولہ	۹۷	حاج شیخ ہادی نجم آبادی
۴۳۰	ابوالحسن میرزا شیخ رئیس	۱۶۳	مشیر الدولہ نصر اللہ خان
	متحصنین در سفارت انگلیس	۱۰۴	مظفر الدین شاہ
۴۳۱	(از جماعت سقط فروشہا)	۱۰۷	میرزا حسین خان سپہ سالار
۴۴۵	مشیر الدولہ میرزا حسن خان پیرنیا	۱۱۹	میرزا ملکم خان
۴۴۶	میرزا حسین خان پیرنیا (مؤتمن الملک)	۱۲۹	امین السلطان و امین خلوت
۵۴۵	آقای آقا سید محمد طباطبائی	۱۳۳	شیخ فضل اللہ نوری و آقا سید عبداللہ
۵۴۷	حاج شیخ فضل اللہ نوری	۱۳۷	عین الدولہ
۵۵۱	میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم	۱۹۵	محمد علی شاہ
۵۵۷	حاجی میرزا یحیی دولت آبادی	۲۴۱	شیخ محمد سلطان
۵۵۹	آقا سید محمد صادق طباطبائی		

خارج از متن : (۱) گراور ناظم الاسلام کرمانی مؤلف تاریخ بیداری ایرانیان اول کتاب
 (۲) گراور نمایندگان دورہ اول مجلس شورایی مقابل صفحہ ۵۴۴

بقلم جناب آقای سید محمد هاشمی کرمانی

نماینده سابق مجلس شورای ملی

بیاری باری

دیباچه

مقدمه تاریخ بیداری ایرانیان مشتمل بر دو قسمت است :

فخست معرفی کتاب و مختصر تقدیری از ناشر دوم آن .

سپس ترجمه و شرح حال نویسنده تاریخ بیداری ایرانیان .

تاریخ بیداری ایرانیان کتابی است (بنا بمعرفی مؤلف) مشتمل برده مجلد که مجموع آن در

دو مجلد بلعوی که مشهود میشود بچاپ میرسد .

در این کتاب مطالب و موضوعات مربوط باواخر دوران استبداد و آغاز مشروطیت ایران بی پرده

ذکر شده و نویسنده کمال کوشش را بکار برده است که در نقل حوادث از جاده حقیقت منحرف نشود

و گویا امتیاز کتاب وی هم بهین است لایحه ورنه عبارات کتاب و ثرنویسنده از حیث جمله بندی در

پارسی دارای امتیازی نیست و وجه امتیاز فقط همان سادگی موضوعات و مقرون بودن آن است بحقیقت .

آری در این کتاب درباره شاه و صدور و رجالی که متقلد و شافل مشافل امور بوده اند دور از مدح

و ثنائیکه شیوه متداول زمان بوده بیحس و انتقاد پرداخته شده است و از مجتهدین و رهبران آزادی که در راه

مشروطیت خدمات صادقانه ای انجام داده اند بنبکی یاد شده، گرچه القاب زیاد طبق عادت عصر برای اغلب آنان

ذکر گردیده و کارهای مخالفان حریت و مشروطه مورد نکوهش قرار گرفته . خلاصه اینکه از نشریات

سالهای اول دوران مشروطه ایران است که بواسطه معتقد بودن مؤلف آن بذکر حقایق تاریخی در

میان مطبوعات آن عصر موقع قابل ملاحظه ای احراز کرده که هنوز هم از مقام اول خود ساقط نشده است .

پرفسور ادوارد برون معروف در تاریخ ادبیات ایران از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر درباره آن

شرحی نگاشته که عیناً نقل میشود : « بهبود ثر در عصر اخیر ، در عهد جدید ترقیات بسیار در شرح داد

و علتش چنانکه در مورد نظم ذکر شد یکی این بود که نویسندگان زمان اخیر بقدماء مراجعه کردند و از

سبک محررین بعد از مغول اعراض نمودند و دیگر توسعه جدید فن روزنامه نگاری است که هر چند عموماً

بیک شیوه بدیع و تغزی منجر نمیشود اما مستلزم ایجاز و استقامت است از لحاظ طرز و ترتیب و بالاتر از

همه از نظر استناد تاریخ بیداری ایرانیان تألیف ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۲۸/۱۹۱۰) را که متأسفانه

بأنجام نرسیده میتوان بدرجات یر تاریخهای بزرگ ویر مدعای رضاقلیخان و لسان الملك (روضه الصغای

میرخواند) (۱) و ناسخ التواریخ) تفضیل نهاد در صورتیکه این دو کتاب بیش از پنجاه سال تقریباً بروی

تقدم نداشته اند .

۱ - باید روضه الصغای ناصری منظور باشد تألیف رضاقلیخان لله باشی نه روضه الصغای میرخواند

بدلیل خط آخر که پرفسور ادوارد برون گوید « در صورتیکه این دو کتاب بیش از پنجاه سال تقریباً بروی

تقدم نداشته اند » و این اشتباه باید مربوط بترجم باشد .

رو بهمرفته این کتاب کتابی است که قابل تجدید چاپ بود و از قسمتهای سودمند آن نامه‌های مجتهدین و علماء و مرحوم سید جمال‌الدین است که همان نامه‌ها مبداء تغییرات سیاسی کلی کشور گردید و اگر وجود این کتاب ودقت مؤلف در ثبت و درج آن نبود احتمال کلی داشت که بعضی آن نامه‌ها از میان میرفت و یا در کلبه آن تحریف و تصحیفی راه مییافت .

در آغاز این کتاب از میانه حوادث مقدم بر مشروطه و بیداری ایرانیان نخست بشرح موضوع انحصار دخیانیات و تنبأ کودر ذیل عنوان (در بیان واقعه رژی) پرداخته شده است که اهم و قایمی بوده که بفتح روحانیون و ارباب عمائم و شکست دربار ناصرالدین‌شاه منتهی گردید و پس از چهل و اند سال سلطنت مطلقه هیمنه ناصرالدین‌شاه و وزراء مستبد او را درهم شکست و باشخاص روشنفکر جرئت داد که بموضوعات اساسی مهمتری بپردازند گرچه تا حدی از بحث ما خارج است ولی بی‌مناسبت نیست که اشعار داریم که چنانکه کم و بیش از تاریخ موضوع بحث ما نیز مستفاد میشود . پس از آن واقعه و قتل ناصرالدین‌شاه نخست بعضی طلاب فاضل برهنمونی نهانی مجتهدین اصلاح طلب شروع بتشکیل جلسات بظاهر بحث و بیاطن تبلیغ کردند ، در آن جلسات آیات و اخبار و احادیث مناسب با مقصود قلبی خود را عنوان و چون از افراد جلساء خود اطمینان حاصل میکردند که در میانشان جاسوس دربار وقت وجود ندارد شروع با اقدامات جدی تری از قبیل ارسال نامه بولایات و نشر اعلامیه و شبنامه میکردند و انجمنهایی بنام انجمن مخفی تشکیل میدادند و این انجمنها را اگر بر خلاف تصور مؤلف تاریخ بیداری علت کلی و مبداء اصلی تحولات فدائیم باید آنرا بی‌اثر در استقرار مشروطیت هم تصور نکنیم .

باز بر گردیم بموضوع کتاب - آنچه معلوم است اکثر مطالب مجلدات چاپ شده چند سال قبل از اقدام بطبع تهیه شده بوده بدلیل اینکه قسمتی از مطالب آن در روزنامه کوکب درّی (۱) که بمدیری ناظم الاسلام در تهران چاپ و نشر میشده و گاه ریشه بعضی موضوعات آن نیز در روزنامه هفتگی نوروز (۲) که مقدم بر کوکب درّی تأسیس یافته بود دیده شده رجعانی که این نشریه دارد این است که این در حکم تاریخ است و آن دو دوروزنامه هفتگی خیلی عادی بشمارند که مناسب با مقتضیات عصر و حدود فکر ناشر آن بوده‌اند .

(۱) کوکب درّی مقارن مشروطیت در سالهای ۱۳۲۳ و ۲۴ و ۲۵ قمری هجری در تهران بطور هفتگی غالباً در هشت صفحه نیم ورقی (بقطع جریده جبل‌التین که معروف است) باخط نسخ و چاپ سنگی طبع میگردد و سالی چهل شماره انتشار می‌یافت و محل اداره آن مدرسه اسلام بوده است ، مقالات کوکب درّی تا اندازه‌ای متنوع و از حیث عبارت‌هم بر تاریخ بیداری که تمامش بقلم ناظم الاسلام است برتری دارد و غلط چاپی تاریخ بیداری از آن کمتر است .

(۲) نوروز بطور هفتگی در هشت صفحه کوچک ۲۹ در ۱۷ سانتیمتر بخط نسخ چاپ سنگی بمدیری ناظم الاسلام کرمانی و دبیری میرزا کاظمخان طیب کرمانی در تهران از ذی‌الحجه ۱۳۲۰ قمری هجری انتشار یافت . جای اداره آن در محله سنگلج گذر در خانگاہ بوده و رو بهمرفته کوکب درّی بر این روزنامه برتری داشته است .

بهر حال مجلدانی از این تاریخ بطور هفتگی بقطع خشتی (هر جزوه شانزده صفحه در هفته بخط نسخ و حواشی و پاروقی بخط نستعلیق با چاپ سنگی و نقاشی صورت اشخاص بالنسبه خوب در تهران چاپ و نشر یافته بود و جلد سوم ناامانده زیرا که آنچه جستجو شد بیش از ۹۶ صفحه از جلد سوم بدست نیامد و اگر هم چاپ شده باشد ما را بر آن اطلاعی نیست و چون بصورتی که تصریح گردید این کتاب انتشار یافته بود (یعنی بصورت يك جریده هفتگی که هلت اینهم عدم توانائی مؤلف آن بوده که نمیتوانسته یکباره آنرا بصورت کتاب تاریخ مستقلی بچاپ برساند) دوره کامل آن که بدون افتادگی باشد در کمتر جایی وجود داشت و کم شدن نسخ و کمی نسخه کامل آن ایجاب میکرد که بار دیگر تجدید چاپ شود ازینرو همواره نگارنده در این اندیشه بود که اقدامی کند تا با قسمتهای چاپ نشده این کتاب یکباره بصورت کاملتری از سر تا با آخر چاپ شود، در اینجایی مناسبت نیست که شرحی راجع بقسمتهای چاپ نشده نیز بنگاریم . وسیله اطلاع نگارنده بوجود مجلداتی خطی و چاپ نشده از تاریخ بیداری ایرانیان شخص مؤلف آن ناظم الاسلام بود . آن مرحوم در کرمان در سال ۱۳۳۶ و ۱۳۳۷ قمری هجری مجلس ذکر مصیبتی داشت ، يك شب پس از خاتمه مجلس بتکلیف وی بادوست و همدرس قدیم خود جناب آقای لقمان نفیسی مدیر کل سابق وزارت دارائی در نزد او نشستیم مرحوم ناظم الاسلام بما گفت « من دو کتاب دارم هر وقت توانستید بگذارید آن دو از میان برود و آنرا بچاپ برسانید ، اول مقامات حریری است که بر حسب خواهش میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم آنرا ترجمه کرده ام و بخط نسخ ممتاز متن و بخط نستعلیق ریز ترجمه آن در زیر خطوط روی کاغذی که مناسب برای چاپ و بر گردانیدن روی سنگ چاپ است نوشته و تهیه شده ، دوم بقیه تاریخ بیداری ایرانیان است که مشتمل است بر حوادث استبداد صغیر » .

و آنگاه هر دو کتاب را بما ارائه داد ، اوراق مقامات حریری در کمال امتیاز بود که متأسفانه گویا باقی نمانده و از میان رفته است .

من همواره این وصیت ناظم الاسلام را که گویا هفته چند قبل از وفاتش بود بخاطر داشتم تا پس از سالها که توفیق یافتم و توانستم گامی چند در راه انجام وصیت آن مرحوم بردارم . پس از مختصر معرفی از قسمتهای چاپ نشده بشرح اقدامی که برای چاپ قسمتهای غیر مطبوع شده خواهیم پرداخت .

قسمتی را که بچاپ نرسیده نمیتوان مجلدات تقسیم بندی شده منظمی فرض کرد ، با آنکه مؤلف در عنوان جلد اول چاپ شده آنرا **تاریخ بیداری ایرانیان مشتمل بر ده کتاب** نامیده و معرفی کرده و با آنکه در آغاز صفحه نخست چنین نگاشته « چون بنده نگارنده بزحمات بسیار و صدمات بیشمار ده جلد تاریخ بیداری ایرانیانرا که محتوی بروقایع مشروطیت است نوشته و یاره از کتاب اول آنرا در روزنامه (کوکب دری) درج و نشر دادم عازم بودم که بقیه آنرا برای زمان بعد از خود گذارم که مانعی از نشر مطالب آن ابداء نباشد » چنان مستفاد میشود که توفیق تقسیم بندی مجلدات بلکه بیایان رسانیدن یکسر مجلدات را نیافته است .

پب

و ممکن است که گذشته از تقیصه عدم تقسیم بندی نواقص دیگر از قبیل سقطات بعض مطالب یا یا کنویس نشدن بعض اسناد و از میان رفتن آن در قسمتهای چاپ نشده دیده شود چنانکه گویا از اول جلد چهارم تا صفحه هفدهم و از آخر کتاب چهارم نیز صفحات بسیاری از میان رفته و تا کنون آنچه جستجو شده بدست نیامده با وجود این بموجب مالایندرك كله لا یترك كله اولی چاپ و نشر آنچه که باقی مانده است بود تا از فنا و نابودی مصون ماند .

اسلوب قسمتهای چاپ نشده تا اندازه‌ای با آنچه که چاپ شده فرق و تفاوتی دارد تفاوت هم البته ناشی از زمان و مقتضیات محیط و حوادث جاری بوده .

خلاصه اینکه چنین برمیآید که بیشتر موضوعات مجلدات مطبوع در هنگام توفیق مشروطه خواهان و ذلت مخالفان آنان تهیه شده و مطالب قسمتهای چاپ نشده در هنگام استیلاء مستبدین و غلبه موقه دربار محمدعلی شاه و اغتشاشهای آذربایجان و اصفهان و سایر ایالات و ولایات یعنی در حال مقهوری و خانه نشینی و تواری مشروطه خواهان صدیق نگاشته شده و طبعاً تفاوت کلی میان آن دو حال مشهود بوده و در آثار قلمی نویسنده هم تجلی کامل دارد خاصه که نویسنده گرفتار مضیقه بی نهایت در نتیجه تعطیلات ممتد خیابانها و بازارها و خوف و بیم بی اندازه بوده و از نزدیکترین همشهریان مهم خود هراس داشت که مبادا خفیه نویس و جاسوس محمد علی میرزا بوده و بیرحمانه روزی او و عایله اش را دوچار سرنوشتی شوم و نامعلوم نماید (مستنبط از قسمتهای چاپ نشده تاریخ بیداری ایرانیان) .

پیش از یکسال نویسنده مانند دیگر مشروطه خواهان در مقهوری و فشار استبداد و ترس و هراس بسر برده و هر آن منتظر فرج آسمانی و مدد فیبی بوده تا از آن حال رهائی یابد و از اواخر جمادی الآخر سال ۱۳۲۷ هجری قمری که تهران و کشور بدست مجاهدین تدریجاً فتح میشود و مشروطه خواهان از شمال و جنوب وارد شهر تهران میشوند و اما کن مهم را تصرف میکنند و بالاخره بفتح نهائی مجاهدین غیور و خلع محمد علی شاه و دار زدن امثال صنیع حضرت و شیخ فضل الله مجتهد نوری خاتمه می یابد .

می بینیم آثار فرح و منانت و استواری دیگری در نوشته های نویسنده

ظاهر میشود . و دوباره طرز نگارش از آنجا شبیه بنگارش موضوعات مجلدات اول میگردد و روی هر فته مطالب سودمندی در قسمتهای چاپ نشده دیده میشود خاصه در آنچه که مربوط است بیروز اختلافات میان مشروطه خواهان واقعی و درباریان و تشنجهای ناشی از آن اختلافها در تهران و ولایات و بیشتر آن قسمتها بیادداشتهای روزانه یکنفر نویسنده شبیه تر است تا اینکه تاریخ منظم که در آن یادداشتها هم مسموعات روزانه انعکاس یافته و دیده میشود که غالباً صحت آن از طرف نویسنده تأیید نشده است و اتفاقاً در قسمتهای چاپ نشده دیده شد که مؤلف خود نیز این قسمتها را بنام تاریخ روزانه نامیده از آنجمله در صفحه ۱۹۵ خطی نسخه اصل در یادداشت مربوط بجمعه ۲۷ محرم ۱۳۲۷ قمری هجری آنجا که شرحی از قول حشمت الممالک برادر ارشد الدوله راجع بتبریز و اصفهان و گیلان مینگارد در آخر مینویسد « باری خیلی حرف زد که خارج از تاریخ روزانه است » بهر حال این بود خلاصه‌ای از معرفی قسمتهای چاپ نشده و ضمناً یادآور میشود که مطالب خیلی خصوصی آن از متن

خارج و بصورت حاشیه کتاب در ذیل متن بچاپ خواهد رسید. و اینک بمعرفی ناشر و طبع کننده مجلدات سابق که حاضر برای چاپ این قسمتها نیز شده و تقدیر از وی میپردازیم.

نگارنده همواره در این اندیشه بود که وسیله چاپ قسمتهای چاپ نشده را بر حسب وصیت مؤلف فراهم آورد و سالها پیش بزرگت مؤلف (مرحوم علی ناظم زاده شاعری) و بازماندگان آن پسر سفارشهای اکید نمود که در حفظ اوراق خطی و نسخه اصل سعی بلیغ مبذول نمایند و انصافاً آنان هم باین سفارش نگارنده عمل کردند و آنگاه که از کرمان بتهران آمدند نسخه اصل را با خود بتهران آوردند و آنرا در اختیار نگارنده گذاردند. باری موضوع چاپ آن قسمتها را با آقای لقمان نفیسی کرمانی روزی در میان گذاردم و گفتم من خود حاضر بمقدر مقبور بطبع آن کمک نمایم ایشان هم گفتند «من هم مبلغ ده هزار ریال در راه عملی شدن این منظور تعهد میکنم و میپردازم» البته این مبلغ و شاید ده برابر آن کافی بانجام مقصود نبود تا روزی با حضور دوست دانش پرور عزیز آقای ابراهیم رضائی مدیر محترم کتابفروشی ابن سینا که در این عصر وجودش یکی از عوامل مهم نشر علم در کشور عزیز ما ایران بشمار میرود موضوع تاریخ بیداری ایرانیان و قسمتهای چاپ نشده آن مورد مذاکره قرار گرفت، ایشان بیدرنگی حاضر برای تجدید چاپ مجلدات مطبوع و قسمتهای خطی شدند و چون حق طبع برای مؤلف و پسر از وی برای وراثت وی محفوظ بود نسبت با اجازه تجدید چاپ مجلدات اولیه و طبع قسمتهای چاپ نشده آقای رضائی بنگارنده اختیار دادند که با فرزندان محصل مرحوم علی ناظم زاده شاعری پسر مؤلف وارد مذاکره شوم، نگارنده از آنان هم اختیار این امر را داشت و چون اصل مقصود انجام امر بود بازماندگان مؤلف هم با عدم تمکن مالی هیچگونه امتناعی نکردند خلاصه آنچه را که در یک جلسه نگارنده گفت طرفین (آقای رضائی و بازماندگان مرحوم ناظم زاده شاعری) که اهل بودند قبول کردند و کار خاتمه یافت و بنا بود سریعتر از این کار چاپ هر دو قسمت بیابان برسد، حوادث غیر مترقبه ای موجب گردید که تا اندازه ای برخلاف آرزوی نگارنده و عشق مفرط آقای رضائی امر چاپ تمام آن تاریخ بطور بطوه بر گذارشد باز هم در هر حال از خداوند توفیق میخواستیم.

در خاتمه این قسمت نخست از صمیم قلب از آقای ابراهیم رضائی تشکر مینمایم که بهمت مردانه خود موجب تجدید چاپ یک کتاب کم نسخه (مجلدات اولیه تاریخ بیداری ایرانیان) و طبع متمم آن که نسخه اصل آن واحد و منحصر بفرد بود گردیدند امیدوارم در عمر خود توفیق بسیاری از اینگونه خدمات فرهنگی را بیابند.

وسیس از آقای سید جلال شاعری کرمانی عضو مجلس شورای ملی و مصحح لغت نامه دهخدا (همشیره زاده مؤلف تاریخ بیداری ایرانیان) و آقای میرزا محمد ناظم زاده شاعری پسر مرحوم علی ناظم زاده شاعری فرزند مرحوم ناظم الاسلام تشکر کنم که بدون توجه بسود مادی عشق قلبی خود را ببقاء این اثر تاریخی ابراز داشتند و کمال همراهی را با نگارنده در راه انجام این امر از خود نشان دادند - پایان قسمت نخست از مقدمه :

شرح حال ناظم الاسلام کرمانی

محمد ملقب بناظم الاسلام پسر علی (۱) کرمانی الاصل، از فضلا و مؤلفین معروف کرمان است که در نیمه آخر قرن سیزدهم هجری قمری در کرمان متولد گردید. مقدمات پارسی و علوم ادبی عربی و فقه و اصول را در نزد اساتید و مدرسین کرمانی بیابان رسانید، برای تکمیل تحصیلات بتهران مسافرت کرد سالی چند در آن شهر بتألیف و تصنیف و تدریس گذرانید، افزون از ده مجلد کتاب بزرگ و کوچک از خود بیادگار گذارد و آنگاه بکرمان برگشت و سالی چند در دادگستری بشغل قضا مشغول بود تا در آخر ماه صفر ۱۲۳۷ قمری هجری مطابق با ایان ۱۲۹۷ خورشیدی در مرض عام انفلوانزا درینجاه و هفت سالگی درگذشت و در مقبره سید علویه در کرمان مدفون گردید (۲)، پس از این معرفی مختصر بطور تفصیل بشرح حال ناظم الاسلام کرمانی در سه قسمت میپردازیم:

۱ - زندگانی وی در کرمان .

۲ - مسافرت و اقامت چند ساله وی در تهران .

۳ - برگشت او بکرمان .

۱ - زندگانی ناظم الاسلام در کرمان -

با ۱۲۶۰ خورشیدی هجری (۳) (میرزا محمد که بعدها ملقب بناظم الاسلام شد در شهر کرمان پابرسه وجود گذاشت و از هفت سالگی بتحصیل خواندن و نوشتن پارسی و سپس مقدمات عربی طبق معمول عصر پرداخت . چون شوقی کامل بتحصیل داشت در بیست سالگی از تحصیل صرف و نحو و حساب (در حدود معمول زمان) و منطق و هیئت قدیم فراغت حاصل کرد و قادر بود که این چند علم را تدریس کند . در نزد میرزا عبدالعسین بردسیری (میرزا آقاخان کرمانی معروف نویسنده انقلابی و مقتول در راه حریت) شروع بتحصیل منطبق شرح اشارات کرد ، فقه و اصول را در نزد مرحوم حاج شیخ ابو جعفر مجتهد پسر مرحوم حاج آقا احمد احمدی کرمانی رحمه الله علیهما تحصیل مینمود و در حوزه درس آن مرحوم مورد توجه و اکرام استاد خود بود بعضی اخوان کوچک استاد و دیگر طلاب نیز درس میداد، در بیست و هشت سالگی هوای مسافرت اصفهان و تهران برای تکمیل تحصیلات بسرش افتاد، با استجازه از استاد اخیر خود عزم را جزم بر مسافرت کرد اما وصیت استاد بوی این بود که اگر بتواند بعثت عالیات و بسامراه که در آن روز بواسطه وجود مرحوم حاج میرزا حسن شیرازی اعلی الله در چته مرکز علم شعبه

(۱) پدر ناظم الاسلام از اهل علم نبوده است .

(۲) نگارنده در ایراد شرح حال مؤلف بطور اختصار قبل از پرداختن بشرح حال وی بطور تفصیل در اینجا طبق روشی که در تألیف کرمانیان نامی داشته جاری گردید که معمولاً نخست بطور خلاصه صاحب ترجمه را معرفی و آنگاه از قدیمترین اسناد نزدیک بزمان وی شرح حال او را استخراج میگرداند و مینگاشته .

(۳) سال ۱۲۸۰ قمری مطابق با ۱۲۴۲ و چند ماه از ۱۲۴۳ خورشیدی میشود نه ۱۲۶۰

شناخته شده بود سفر کند اما تقدیر وی را از کرمان بتهران انداخت، بقول او «بالاخره در محرم ۱۳۰۹ قمری از شهر کرمان هجرت کرده چون میل داشتم قدری هم تحصیل حکمت الهی کرده باشم بتهران آمدم» (۱)

۲ - ناظم الاسلام کرمانی در تهران - بقول وی از کرمان بتهران آمد چون شوق

تحصیل حکمت الهی داشت بدرس میرزای جلوه معروف در تهران حاضر شد ولی در آن حوزه توفیق استفاده زیاد حاصل نکرد و استفاده کامل در حوزه درس مرحوم سید شهاب‌الدین شیرازی بهره وی گردید (بعقبده نگارنده ناظم الاسلام هیچگاه در حکمت نه تبصر بلکه اطلاع کامل و کافی هم حاصل نکرد و بهمان علوم مقدماتی و ادبی و اصول و فقه در حدود معالم و شرایع که درس میداد شناخته شده بود). در حوزه درس مرحوم حاج میرزا حسن آشتیانی و مرحوم حاج شیخ هادی نجم‌آبادی نیز حاضر میشد و بقول وی از آن دو بزرگوار فواید کلی برد.

چندی که از ورود وی بتهران گذشت موضوع رژی و تنباکو پیش آمد و در همه کشور شوری بر پا کرد صاحب ترجمه هم در آن واقعه جزو طلاب و مدرسین فاضلی بوده که شوری در سرداشته و در تعقیب آن قضیه پس از سالی چند جزو طلاب و گویندگانی میشود که دم از تجدید خواهی میزد مانند بر ما بدیهی است که چند چیز موجب مجاهده ناظم الاسلام در راه آزادی بوده که اهم آن از این قرار است:

اول - ذوق فطری و شور درونی که بالفطره حرارتی در نهاد داشت خاصه که با یاد آوردن ستمهای سرسلسله قاجار بکرمان و ادامه ستم در اعصار بعد در آن مرزو بوم آن آتش را در درون مشتعلتر میکرد.

دوم - معاشرت وی در کرمان با میرزا آقاخان کرمانی معروف خاصه که ویرا بدیده استادی مینگریست و سخنان هر استادی طبعاً در شاگرد اثر مخصوص دارد.

سوم - معاشرت وی در تهران با مجتهدین خوش ذوق و مخالف با استبداد و مطالعه و تتبع وی در آثار قلمی منادیان حریت و پیروی از اساتید همشهری خود امثال میرزا آقاخان و میرزا احمد مشرف کرمانی (۲) و شیخ احمد روحی در راه قانونخواهی.

گذشته از این موجبات و علل دیگر شاید اهانتهای چند ساله‌ای که کرمانیان مقیم تهران پس از قتل ناصرالدین شاه تحمل کردند در بیدار کردن حس آزادیخواهی صاحب تاریخ بیداری ایرانیان

(۱) باید دانست که در آن موقع محصلین روشنفکر حکمت و معقول غالباً بدیده تحقیر بطلاب فقه و اصول و منقول مینگریستند از این جهت طلاب خوش ذوق منقول برای رهائی از این حال مدتی از وقت خود را صرف معقول نیز میکردند.

(۲) شخص نامبرده یکی از آزادیخواهان ثابت قدم و بسیار فاضل و صریح اللهجه بود که سالها در زندان انبار شاهی بسربرد و تا کنون هم در ایران مجهول‌القدر مانده برای اطلاع کامل بر حال وی، باید بکتاب «کرمانیان نامی» تألیف هاشمی مراجعه کرد.

نیز بی تأثیر نبوده که سالها کرمانیان میبایستی از نسبت کرمانی بودن گریزان باشند تا با اصلاح آن زمان در ردیف ابن ملجم ثانی میرزا رضای کرمانی محسوب نگردند و از انواع بلیات مصون مانند (آن اهانتها باندازه طاقت فرسا بود که بعض از معروفین کرمان در تهران بکلی نام کرمانی بودن را از خود برداشتند) .

پس از ایراد این قسمت که در حکم معترضه بود خوانندگانرا متوجه میسازیم که مؤلف چند سالی را پس از قتل ناصرالدین شاه بتحصیل و ضمناً تدریس و معاشرت با آزادیخواهان که بسیار مخفی و با تقیه میزیستند گذرانید تا بحوزه درس مرحوم میرزا سید محمد طباطبائی معروف راه یافت و با فرزندان آن مرحوم خاصه دوست بزرگوار ما جناب آقای سید محمد صادق طباطبائی آزادیخواه پاک و پاکباز رئیس محترم مجلس شورای ملی در دوره چهاردهم قانونگذاری آشنائی پیدا کرد و از این موقع عنوان دیگر در حریت طلبی و فرهنگ قدیم و جدید حاصل کرد (۱) .

آغاز آشنائی وی با آن خانواده شریف از آمد و رفت بمدرسه حاج رجبعلی در محله سنگلج تهران بود ، در آن مدرسه شاگردانی داشت که بآنان ادبیات درس میداد و ضمناً بدرس مرحوم سید محمد طباطبائی اعلی الله درجه نیز راه یافت . آن مرحوم همه روزه درس فقه و اصولی داشت و عصرهای پنجشنبه هم درسی از حکمت میگفت و میرزا محمد کرمانی که بعد ها ملقب بناظم الاسلام شد در مجلس درس حاضر میشد و رفته رفته در آن حوزه موقمی یافت تا آنگاه که مدرسه اسلام تأسیس گردید که از باب مقدمه باید دانست که در آنموقع یعنی سالهای اول سلطنت مظفرالدین شاه مستبدین بی نهایت مخالف بامدارس و دروس جدید بودند و اهل منبر را وادار میکردند تا تبلیغات عجیب و غریب علیه علوم جدید بکنند ، این موضوع در ۱۳۱۷ قمری هجری در شاه عبدالعظیم در حضور مرحوم میرزا سید محمد طباطبائی طرح شد و گفته شد که علاج چیست که مستبدین و مخالفین اصلاحات تا این حدود نتوانند مردمانرا از معارف جدید معرض کنند در آن جلسه آقای سید محمد صادق طباطبائی متعناً بطول بقائه پیشنهاد کردند که علاج این است که از طرف مجتهدین خاصه شخص آقای طباطبائی اقدام بتأسیس مدرسه بشود ، مرحوم آیه الله طباطبائی که همواره گفتار این فرزندانرا محترم میشد چون او را شناخته بود که از فرض شخصی دور است فوراً پیشنهاد وی را نسبت بتأسیس مدرسه تصویب کرد و اجازه این امر را داد و در نتیجه آن جلسه بمساعی آقای سید محمد صادق و در سایه حمایت پدر یزرگوارش مدرسه اسلام تأسیس یافت عنوان ریاست مدرسه را آقای سید محمد صادق طباطبائی داشتند و مدیری آن در اول بامیرزا سید حسن خان بود که از تحصیل کردگان جدید محسوب میگردد و با آقای

(۱) باید دانست که پس از قسمتی که نگاشتیم که مؤلف بحوزه درس مرحومین شیخ هادی و آشتیانی رفت دیگر از نگارش شخص وی راجع بحالاتش سند صریحی نداشتیم ، باقی مطالب یا مستفاد از گفتار جناب آقای سید محمد صادق طباطبائی است و یا استنباط و مشهودات نگارنده در هر صورت مقرون بحقیقت خواهد بود .

سید محمد صادق مزبور هم نسبتی داشت اینمرد با آنکه دارای فضل و علم بود بخوبی از عهده اداره امور مدرسه بر نیامد یا ذوق وی با آن امر توافقی نداشت لذا ناظم الاسلام را بمدرسه دعوت و امر نظم مدرسه و بعض دروس را بعهده وی واگذار کردند اوهم چون ناظم مدرسه گردید تاحدی ابراز لیاقت کرد و امور را اداره نمود و تمام کارهایی را که بعهده سید حسن خان بود قبضه کرد و ضمناً بتالیف و تصنیف میپرداخت خاصه تالیفاتی که تناسب با محیط مدرسه و تدریس در آن داشت (از قبیل شمس التصاریف که تحت نظر وی بنام برادرش مرحوم میرزا هدایت الله شمس الحکماء کرمانی تألیف و چاپ نمود و سالها جزو کتب مدارس در همه ایران بود و نیز شمس اللغات و غیر آن)

در عین حال بتدریس علوم ادبی عربی که بالاتر از حدود تحصیلی محصلین مدرسه اسلام بود میپرداخت ، از آقای سید محمد صادق طباطبائی شنیدم که گفتند « من رئیس مدرسه بودم و در همان حال در نزد ناظم الاسلام درس مطول میخواندم » در همان اوقات که مدرسه اسلام شهرت و اهمیتی یافت و مورد توجه رجال دولت گردید و مخصوصاً اتابیک میرزا علی اصغر خان بدان مترجه شد آقای آقا سید محمد صادق طباطبائی لقب ناظم الاسلام را برای میرزا محمد کرمانی (گویا بمناسبت ناظم مدرسه اسلام بودن) رسمی کردند و فرمان آنرا از اتابیک صدراعظم وقت صادر نمودند - چنان بر میآید که اتابیک بهمین سبب با ناظم الاسلام کرمانی آشنائی حاصل کرد و در همین اوقات یا بخواهش وی و یا برای توجه و جلب او ناظم الاسلام اقدام بترجه پارسی مقامات حریری نموده باشد در این تردید نیست که میرزا علی اصغر خان اتابیک دستور داد که متن مقامات حریری بخط نسخ ممتاز و ترجه آن بخط نستعلیق ریز و خوب در زیر عبارات عربی بامر کب چاپ روی کاغذی مناسب برای برگردانیدن روی سنگ چاپ تحت نظر ناظم الاسلام مترجم مقامات نوشته و آماده شود و این کار انجام یافت (۱) اما توفیق چاپ آن حاصل نگردید .

یکی دیگر از تالیفات ناظم الاسلام که نگارنده بر آن اطلاع دارد کتابی است در علایم ظهور حضرت بقیه الله ص که معروف بعلایم الظهور است و بچاپ هم رسیده ولی اطلاع دقیقی از سال تألیف و تاریخ چاپ آن نداشت که صریحاً بنگارد .

باز نزدیک شدن زمان مشروطیت و بلند شدن زمزمه قانونخواهی و عدالت طلبی و آزادی و در آمدن ناظم الاسلام بمحافل طلاب پر شور قانون طلب توجهش رفته رفته از مدرسه و تدریس و تألیف برداشته شد و بسیاست و تشکیل انجمنهای سری و تأسیس روزنامه و نشر مقالات پرداخت چنانکه همقدم فرهنگی وی آقای طباطبائی هم چون بامور سیاسی پرداختند و سپس و کیل شدند نتوانستند بکار ریاست مدرسه

(۱) نگارنده اوراق استنساخ شده و ممتاز را در نزد ناظم الاسلام دیدم و چون خود مقامات حریری را در نزد پدرم (مرحوم آقای حاج سید باقر تبریزی) درس خوانده بودم و موارد مشکل آنرا میدانستم در آن اوراق بچند مورد مشکل مخصوصاً مراجعه کردم و دیدم ناظم الاسلام آن موارد را درست ترجه کرده از اینرو میتوان گفت که روی آن زحمتی کشیده بوده و فقدان آن نسخه قابل تأسف است .

اسلام و رسیدگی بامور آن پیردازند و اداره امور مدرسه بموی ایشان مرحوم سید اسدالله طباطبائی واگذار گردید و ناظم الاسلام نتوانست بعد از رفتن آقای سید محمد صادق از مدرسه بارئیس جدید که عم ویدرزن رئیس سابق بود بسازد یعنی آن رفاقت حقیقی و حسن تفاهمی که باجناب آقای طباطبائی داشت دیگر با رئیس جدید وجود نداشت ازینرو کار مدرسه اسلام را ترك و سالی چند را صرف تألیف تاریخ بیداری کرد ، چنان بر میآید که دراستبداد صغیر گرفتار مضیقه مالی بوده و چون در اینموقع دارای زن و فرزند هم شده بود برایش سخت گذشته . (ناظم الاسلام بعد از سال ۱۳۲۰ قمری هجری از حال تجرد در تهران خارج شد و پس از یکی دو سال دارای پسری شد بنام علی که میرزا علی ناظم زاده شعاعی باشد که در ۱۳۶۲ قمری هجری در کرمان وفات کرد) میتوان گفت در حوادث مقدماتی مشروطه و وقایع حاصله از آن ناظم الاسلام نه مانند بعض همقدمانش بوکالت و مقاماتی رسید و نه مانند عده دیگر گرفتار مشقات و بلیات و شکنجه و حبس گردید گویا یگانه نتیجه که از سالها مجاهدت و کوشش برد همان نمایندگی مجلس برادرش میرزا هدایت الله شمس الحکماء بود که آنهم در دوره اول فقط عنوانی بود لا غیر .

چندی که از استقرار مشروطیت گذشت و ناظم الاسلام را بواسطه بالا رفتن سن و گرفتاری پای بند خیال حال مجامده و تلاش برای زندگانی در تهران نماند یکباره میل برگشت بوطن مالوف را در خود یافت و عزم خود را جزم کرد که بقیه عمر را در کرمان بگذراند بتکلیف دوستان قدیمی و همقدمان صمیمی شغل قضاء در دادگستری (عدلیه آنروز) کرمانرا قبول کرد و باچندتن از محترمین کرمان که در تهران بودند در حدود سال ۱۳۳۰ قمری (گویا یکی دو سال بعد از سال سی قمری) بکلی از مرکز قطع علاقه کرد و با عایله روانه کرمان گردید و آنگاه طرق و شوارع منغشوش و هیچ راهی از دزدان و راهزنان در امان نبود و علاوه برای مسافرت وسیله و مرکوبی جز همان وسایل و مراکب قدیم نبود و طی مراحل بسیار و راهی دور و دراز از تهران تا کرمان باچنان وسایل و بیم دزد بسیار متعسر بود و حقیقت السفر قطعه من السقر را هر آن مجسم و ممثل مینمود ناظم الاسلام و قافله کرمانیان بیشتر طول مسافت را طی کردند و از راهزنان حول و حوش کاشان و اصفهان جان سلامت بردند ولی در اول خاک کرمان و آخر خاک یزد نزدیک قلعه شمش گرفتار دزدان فارسی گردیدند و مختصر اموال ایشان را راهزنان بردند .

چنین بخاطر دارم که از وی شنیدم گفت در آنحال تمام هم من مصروف بحفظ اوراقی که نوشته بودم بود و آن اوراق در دستمال یا جعبه (تردید از نگارنده است) کوچکی بود و از دزدان خواهش کردم که فقط آن اوراق و بسته کافترا بمن واگذارند در اول خیال کردند که آن بسته اسکناس است و چون اوراق را بایشان نشان دادم راضی شدند که آنرا بمن واگذارند ، (برنگارنده معلوم نشد که در آن گرفتاری باز اوراقی از تاریخ بیداری از قسمت های چاپ نشده از میان رفته یا پس از آن) بهر حال بدانحال ناظم الاسلام پس از یکسفر بسیار طولانی (افزون از بیست سال) بکرمان وارد شد .

ناظم الاسلام در کرمان - چون بکرمان وارد شد بلافاصله درداد گستری (محکمه استیناف)

بکار قضا مشغول گردید در آنوقت عدلیه کرمان مانند داد گستریهای دیگر دارای بودجه مقرر و مرتبی نبود و از اکثر ادارات و محاکم حقوقی و داد گستری از حیث بی حقوقی مختلتر بود و به همین ملاحظه و روی احتیاج کمتر قاضی و عضو محکمه و داد گاهی میتوانست دامن خود را پاک نگاهدارد و از هدیه و رشوه مصون ماند و عوامل مهم تضییع قضا و انحراف آنان از راه راست و نیز آلودگی اعضاء دفتری در کرمان غالباً بعض و کلاه عدلیه در آن زمان بودند که قبلاً بر در خانه مجتهدینی که محاکمه میکردند بهرزی اسناد و وکالت اشتغال داشتند و در اینموقع عنوان وکالت عدلیه بر خود گذاشته و همان افعال سابق قدیم را بعدلیه جدید کشیده بودند و بزور هدیه و رشوه های شبانه از قضاوت بِنفع موکلین خود حکم صادر می کردند .

در چنین موقعی ناظم الاسلام دزد زده و تهیدست در چنان عدلیه بقضا اشتغال ورزید و با آنکه کما احتیاج را داشت و حقوقی مقرر هم عایدوی نمیشد و ابواب همه گونه استفاده برای او و بروی وی باز بود معذک از اکثر قضاوت یا کتر و تمیز تر ماند و بهداز بوته امتحان بر نیامد و این صیانت نفس در چنان اوضاع و احوالی خالی از اهمیت نبود .

بی مناسبت نیست که بتشریح روحیه وی در این باز گشت بموطن اصلی نیز بپردازیم ، ناظم الاسلام در این برگشت بوطن اصلی خود کرمان میرزا محمد و ناظم الاسلام اول یعنی قبل از مسافرت نبود ، در اول بایک عقاید تعصب آمیز و یک فکر محدود از کرمان رفته بود و در اینموقع با اخلاق و افکار تعدیل شده برگشته بود .

محیط تهران و ورود در دسته آزادیخواهان و اطلاع از دنیای وسیعتر اخلاق او را تصفیه و سطح فکر او را بالا برده و جامه های ضخیم تعصب های بی مورد را از روح وی انتزاع کرده بود و چون معتقدات و مکنونات قلبیه خود را اظهار میکرد گاهی گفتارش در پیش عامه منهک در تعصبات محلی غریب می نمود .

در این باز گشت نخست مجتهدین کرمان را با بعض امور از قبیل سحر خیزی و قید بنماز صبح در اول وقت و مقید بودن بظواهر شرع مقدس و حکم ندادن مخصوصاً حکم ناحق بیازمود و معدودی که از امتحان وی خالص بیرون آمدند در نظرش خوب جلوه کردند و در این پیش آمد باقرادی خوشبین گردید که شاید قبلاً روی عادت بآن اشخاص خوشبین نبود و این تغییر عقیده یا خوشبینی را هم در باره آن عده در دل نگاه نداشت و صریحاً بیان میکرد و البته آنگونه اظهارات بر طبع دیگر مجتهدین خاصه مخالفین آن عده که مورد پسند ناظم الاسلام واقع شده بودند زیاد هموار نبود (۱) مخصوصاً سالی ده روز

(۱) چون هنوز در کرمان موطن و مولد نگارنده و ناظم الاسلام تعصبات چندی وجود دارد نگارنده از شرح بیانات ناظم الاسلام و تمجید او از افراد و تصریح بنام آن اشخاص خودداری کرد خاصه که وی و کسانی که از ایشان انتقاد و یا بایشان اظهار اعتقاد میکرد همه از این گیتی رخت بر بسته اند و رحم الله الماضین .

مجلس ذکر مصیبتی در منزل خود تشکیل میداد و در آخر مجلس پس از اهل منبر خود یکساعت پایکساعت ونیم بالای منبر صحبت و وعظی آمیخته بانتقاد میکرد و آنچه را که در این بازگشت در کرمان دیده بود میگفت و ارباب عمایم و یابعض مجتهدین غیر متقی را سخت مورد حمله قرار میداد ، اینهم مزید بر موضوع گذشته یعنی بدبینی جماعتی بدو میگردد ، سرانجام ناظم الاسلام شخصی شد که نه عوام متشرعه (با اصطلاح کرمان بالاسریها) او را قبول داشتند و نه عامة شیخیه روی سابقه و گذشته زیرا که افکارش از حدود پندارهای عوام دوطایفه خارج شده بود ولی خواص بیغرض او را روی بیغرضی و حقیقتگویی می پسندیدند و می ستودند و بهترین ثناها هم آنست که بر زبان اشخاص بیغرض و شرافتمند جاری گردد در سال آخر زندگانی وی گوئی بیانش مؤثر تر شده بود نگارنده را خوب بخاطر است که در محرم و یا صفر سال ۱۳۳۷ قمری که آخرین سال زندگانی ناظم الاسلام بود در منزل و مجلس خود منبر میرفت بیاناتش بواسطه صراحت در حقیقتگویی یا گذشته از حیث تأثیر امتیازی داشت و در آنموقع بالای عام آنفلواترا در کرمان مانند همه جا مشغول بکشتاری مهیب بود و حسن تأثیر مواظب صاحب ترجمه در مستمعین گذشته از عقیده وی شاید بنا ب مقتضیات وقت و گرفتاری سامع وقایل بدان بالای عام بود بهرحال سخنی بود که ازدلی متأثر بر میآمد و بردلها می نشست در همانموقع شبی خوابی دید و بر منبر بیان کرد که خلاصه آن این بود که دهوت زیارت حضرت نامن الاثمه م شده بود و آنرا تعبیر زیارت مشهد مقدس یا مرگک خود نمود و پس از انجام مجلس ذکر مصیبت چند روزی بتب و عوارض آنفلواترا گرفتار شد و در اواخر صفر ۱۳۳۷ قمری هجری مطابق با آبان ۱۲۹۷ خورشیدی در گذشت رحمة الله علیه . چنانکه در زندگانی تظاهری نداشت مرگک وی هم بی صدا و بدون تظاهرات و تشریفات معموله عصر بر گذار گردید یعنی شبانه از دنیا رفت و در مدفن سیدعلویه که در نزدیکی منزل وی واقع بود مدفون گردید و در آنروزها کشته آنقدر فزون بود که مجال تشریفات بر کسی باقی نمیگذازد (۱) از وی سه

سر بنام علی و حسین و احمد و یک دختر باقی ماند بضمیمه ذکر خیر و نام نیکی .
 فکن حدیثاً حسناً ذکره فانما الناس احادیثه
 باری چو فسانه میشوی ای بخرد افسانه ایک شو نه افسانه بد

مفندماه ۱۳۳۲ خورشیدی

(۱) نگارنده در مرگک وی ماده تاریخی در ضمن دوسه شعر گفته بود که اینک نسخه آن در دست نبود که چاپ شود

کتاب تاریخ بیداری ایرانیان از قلم
 و نتیجه زحمت جناب مستطاب آقای ناظم الاسلام
 کرمانی سلمه الله تعالی از جمله کتب نافه
 مفیده از حیث سلامت الفاظ و صحت معانی
 دارای کمال امتیاز است. وزارت معارف
 اجازه طبع آنرا به مؤلف محترمش داده غدش
 اکید مینماید که بی اجازه ایشان دیگری
 مداخله در طبع آن نکند و این حق مخصوص خود
 ایشان باشد

وزارت معارف

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بنده ضعیف فانی ابن علی محمد الشریف الکرمانی مدعو بنظم الاسلام چنین مینگارد. گاهی
 که از درس و تدریس و تألیف و تصنیف علوم متداوله معموله زمان دماغم خسته و خاطر م را ملالی
 حاصل میشد قدری مشغول مطالعه کتب تواریخ و وقایع گذشته میشدم تا آینده را از گذشته قیاس کنم
 و از حوادث ماضیه عبرت گیرم پس از مطالعه کتب تاریخ ایرانی آنچه مقصود بود نیافته زیرا که بعضی
 از آن کتب پر بود از شرح حالات سلاطین ببارات متلقانه که گویا هر پادشاهی مداحی مخصوص
 داشته که عیوب او را مستور کرده و هر مدح و فعل حسنی که در عالم گمان داشته از شجاعت رستم و سخاوت
 حاتم و عدل نوشیروان و حلم احنف و حکمت افلاطون و فصاحت قس و زهد سلمان در باره او نگاشته
 و باو منسوب داشته شاید آن پادشاه از جین در حمام بی کشیکچی باشی نمیرفته یا از غرش رعد در
 دامن کسی پنهان میشده و از امساک بدرجه نبوده که کفش نه اندر نه و سه اندر چهار بوده و از علم و
 حلم سلام کنند را دشنام و فحش دهند را خلعت بخشیدی و سواد فارسی نداشته و برای تکلم محاوراتی
 معطل و جز ما فرمودیم چیزی نیگفته و زهدش باندازه بوده که آلت داد و ستدش هیچگاه فارغ
 نبوده و و و و . . .

و برخی مملو بود از تعصبات مذهبی که اشخاص جاهل برای جذب قلوب عامه جمع نموده و
 کم کم جزو تاریخ قرار داده اند که هنوز نگارنده را از جهلایم است که پرده از روی اینکار بردارد
 بالاخره آنچه مقصود از ضبط تاریخ گذشتگان است برای عبرت آیندگان از حالات سلاطین یا
 انقراض دول و سبب انقراض آنها یا حالات علماء و مردمان بزرگ که در هر وقتی خدمتی بهیشت جامعه
 انسانیت کرده اند یا خیانت مردمان یست فطرت که باعث خرابی مملکتی شده اند که از مطالعه آنها
 خواننده بداند نتیجه عمل ثبت است بر جریده عالم و همواره زبانها تبیکه هنوز در زیر هزاران پرده

غیب است بمدح و قدح او گویا است که سائق غیرت نیکوکاران شود و مانع از اقدام بدکاران در این کتب ندیدم و پیوسته در اندیشه بودم که برسبک مورخین اروپا کنایی در تاریخ ایران بنگارم و نکات تاریخی را در آن مندرج دارم مدتی در صدد تهیه اسباب اینکار بودم هنوز جمع نشده بود که دیدم بعضی از علمای ایران و تربیت شدگان این دوران پای بمیدان معارف گذارده و گوی سبقت را از من ربوده از آنجمله مرحوم میرزا آقاخان کرمانیست که کتاب تاریخی نثری موسوم بآینه سکنندری و دیگری نظمی موسوم بنامه باسنان نگاشته افسوس که بانتهای نرسید و از مرحوم ذکاءالملک فروغی به ظهور رسید و فرزندش ذکاءالملک دوم در آن جاده قدم گذارده و وعده انجام و تکمیل این نقیصه را داد از این مسابقت که میبایست سبب حزن من شود بی اندازه مسرور شدم و از صمیم قلب بر روان گذشتگان آنها درود فرستادم و از دیاد توفیق و سعادت حاضرین را از خدا مسئلت نموده و باز بهمین قناعت نکرده دست روی هم نگذارده و آنچه خود از عجایب و غرائب روزگار دیده و از اخبار صحیح آنچه شنیده و حوادث بزرگ این دوره تمدن و بیداری ایرانیان که خود مشاهده کرده و خدمات بزرگ مردمان سترک که کوشش در بیداری خفتگان ایران کرده اند و زحماتی که رجال باعزم در اصلاح مفاسد این خاک پاک نموده و جانها که در سر آزادی هموطنان خود داده اند جمع و تدوین نموده بطریق دوزنامه برخلاف سیاق و شیوه غیر مرضیه متمنقان حایلوس بدون ملاحظه بعبارت ساده مصطلح خالی از افراقات شاعرانه و اغلاقات منشیانه در این صحایف درج و برخی از عمر گرانمایه در آن خرج کردم.

(مگر صاحب دلی روزی به رحمت کند در حق درویشان دعائی)

و ابتدای دوره این تاریخ را از ابتدای دوره زندگانی خود قرار دادم بالله التوفیق و به نسنهین .

ترتیب داده میشود این تاریخ بیداری ایرانیان
بریک مقدمه و ده کتاب

و آن مشتمل است بر چند فصل

فصل اول

بولند بنده بگارینده در شهر دارالامان کرمان شده در سال ۱۲۸۰ قمری هجری نوی مطابق ما سال (۱۲۶۰) شمسی هجری مطابق با سه (۱۸۶۴) مسیحی در این سال که من پای بر صبه رند گای گداردم (ناصرالدین شاه) فاحار نادر شاه ایران بود که کیومرث مرزا سر قهرمان مرزا حکمران کرمان بود لیکن او را از حکومت فقط اسمی بود و محمد اسمعیل خان و کمل الملك بوری مسئول احد مالیات و نظم مملکت بود

محمد اسمعیل خان و کمل الملك اول پسر فتحعلی خان معروف مکه بود است که از بدو ظهور دولت فاحاریه خدمات لایحه سلاطین این دو دمان کرده در سه (۱۲۶۱) مأمور بوقف کرمان گردیده املاکی از حالصجات دوان بتول داسه و همت در آنادی املاک گماشت نادر سه (۱۲۷۵) بشکاری کیومرث مرزا منصوب شد و ا سه (۱۲۸۴) که بدرود رند گایی بود آبی وف خود را صایع بسود املاک را اد احداث کرد و عمارات عالیله بنا نهاد کاروا سراها در طرق و معابر ساخت اگر آنادیهای آن مرحوم را از شهر و ملوک کرمان ردازند حیری اهی بنماند

حون هفت سال از عمرم سری شد بدر و مادر بمعلم سر دنده و در ایسال (۱۲۸۲) فاصل علم و عالم حکم حاجی سند حواد سراری امام جمعه کرمان بدرود رند گایی فرمود حاش جامع معتول و مقول بود در سه (۱۲۵۳) نامام جمعگی کرمان منصوب شده و بعد از هجرت آخوند ملا علی اکبر زمان مرحوم (۱) که از مجول علماء امامیه بود که در سه (۱۲۵۴) به برد مهاجرت فرموده و در سه (۱۲۷۵) در ارض اقدس بر حمت ایردی بسوست ریاست شرعیه کرمان با مرحوم حاجی سند حواد بود

(۱) آخوند ملا علی اکبر زمان از علمای امامیه بود از کرمان بواسطه امر بمعروف و نهی از منکر سعید ۴ یرد سند از آنجا همس سمت بظهران و از ظهران بهمن علت نارض اقدس مشهد رضوی (ع) معنی و در آنجا اساره دولت اراں مسموم و بعالم حاوید ستافت

در مرحله هشتم (۱۲۸۸) حاج محمد کریمخان مقتدای شیخیه کرمان بندرود جهان گمت
حناش از شاگردان مرحوم حاج سید کاظم رشتی است مریدانش او را وصی سند و حامل علوم شیخ
احمد احسانی میدانند و رکن جامع و شیعه کامل هم

در مرحله پانزدهم که

سنه (۱۲۹۵) بود مشغول
تدریس مقدمات و ادبیات
بودم در این سنه عالم عامل
فقیه کامل حاج آقا احمد مجتهد
کرمانی معالم دیگر شافعی
حناش در سنه (۱۲۲۰)
متولد شده روزگاری در برد
و ارض اقدس مشغول تحصیل
و زمانی در عتبات عالیات در
حضوره درس شیخ محمد
حسن صاحب فصول و حاج
سیح محمد حسن صاحب
خواهر الکلام و عمر هم مشغول
و بالاخره محارسه حدی هم
تدریس مرحوم حاج سید کاظم
رشتی حاضر میشدند و تقریبا
در سنه (۱۲۵۷) مراجعت
کرده مشغول تدریس فقه و
اصول و رواج احکام سرعه
شدند که مسوان گمت رواج
فقه و اصول در کرمان بوجود
ایشان شده و تقریبا ما شان
حکم و جهل سال مشغول فصول

مرحوم حاج محمد کریمخان کرمانی

بودند دوست و دشمن در زهد و ورع ایشان معق الکلمه بودند.

در مرحله نهم سنه (۱۳۰۰) از صرف و نحو و حساب و منطق و هشت قدم بندرجه بهر مورد
گشته و اکثر این علوم را تدریس میکردم و از اساتیدم یکی مرحوم میرزا عبدالجسبحان معروف
میرزا آقاخان بود که منطق شرح اسرار را خدمت آن مرحوم امد نمودم تدریس مرحوم آقا میرزا